

*В.В.Гоцуляк, В.В.Масненко
(Черкаси)*

Культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини

Видатний філософ українського зарубіжжя М.Шлемкевич охарактеризував психологічні особливості українського суспільства під час другої світової війни досить вдалою формулою: "Звір прокинувся в українській душі". Ряд обставин дозволяє винести цей вислів як мото до розвідки про події іншого порядку і іншої доби: гайдамаччини та коліївщини на землях Правобережної України у XVIII ст.

Таким чином спробуємо відповісти на питання: "Чому і як прокинувся тоді звір в українській душі і не тільки українській?" Тобто мова іде про добро і зло як категорії моральні. Вони належать внутрішньому світові і знаходять себе крізь ті чи інші проступки. Адже ж занепад польської державності того часу був пов'язаний з духовним падінням, яке проявилось в жорстокості барських конфедератів до українського і білоруського населення.

Ключ до розуміння зла в людині, його динаміки полягає як раз в тому, що енергія злих рухів існує за рахунок енергії добрих і світлих рухів (джерело яких образ Божій) і ці злі рухи викривляють і направляють в інший бік світлу енергію. Ця наявність двох динамічних центрів в людині пояснює нам факт внутрішньої боротьби в людині, постійної потреби обманювати самого себе, уявляти собі свої дурні рухи в розумінні ніби то добрих, маючих своє розуміння. Але гріх гайдамаків та коліївщини не лишив їх людяності, образу Божого. Тому-то і можливо прийнявши страшну кару, багато з них, подібно розбійникам на хресті "в одночас" скинь ли силу гріха і увійшли в правду богосинівства. Дар свободи також даний зверху, він імперативний, його не можливо подавити, або знищити. Але в даному випадку нас не цікавить оцінка на кшталт "негативне чи позитивне" дане явище, а наскільки воно відповідає

розвитку суспільства, його національним прагненням та інтересам, яке місце в загальноцивілізаційних процесах.

Безперечно, що гайдамацький рух, особливо його найвищий вияв - Коліївщина, залишили глибокий слід в долі українського народу, його історичній пам'яті. Вони також певним чином вплинули на розвиток сусідніх народів, зокрема поляків, свєрєїв, росіян.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне розглянути Коліївщину у більш широкому плані, як наслідки зміни певних історичних спох на терені Східної Європи, та і європейського життя в цілому, як вислід зіткнення різних національних інтересів, вияв насамперед нашарування різнопланових національних характерів та вдач. XVIII ст. можна розглядати як занепад старих форм українського життя і початок нового періоду в українській історії - національного відродження (Р.Шпорлюк). В цьому сенсі гайдамацький рух був своєрідним реліктовим продуктом старої епохи, яку умовно можна визначити як добу козащини. Мова в даному випадку навіть не про участь в повстаннях значної кількості запорожців та козаків з Гетьманщини, а про поширені серед широких верств населення Правобережжя уявлення про колишню козацьку славу. Це була своєрідна "пам'ять" козацьких вольностей і безпанського життя (М.С.Грушевський). Ідея "покозачення" супроводжувалася у масовій свідомості і відповідним психологічним навантаженням. Стиснута в невеликі хронологічні рамки (весна - осінь 1768 р.), меншу територію ніж попередні гайдамацькі заворушення, Коліївщина відрізнялася надзвичайною обопільною жорстокістю. Трактуювання останньої як якоїсь національної риси (будь то польської чи української) безперечно відповідає дійсності. Принаймні, жорстокі розправи українських повстанців можна пояснити (пояснити але не виправдати) своєрідністю соціального складу їх лав, а відповідно і психології. Відсутність в них представників провідної верстви не давало можливості вгамувати виявів накопиченої ненависті.

До цього додавалась і обопільна релігійна неспрязнь, а саме вона розбурхус найглибинніші шари людської свідомості і часто штовхає на іраціональні дії. В умовах посилення економічного, політичного і соціального гноблення християнська віра була єдине, що залишилося в українській людині. Гострі релігійні суперечки були наслідком глобального конфлікту між православ'ям та католицизмом. На Україні виникла специфічна форма цього протистояння - уніатство. В союзі з Римським престолом різні релігійні та

політичні сили шукали досягнення власних інтересів, які часто були діаметрально протилежні. Для українського духовенства в рамках унії відкривалися значні умови для збереження національної ідентичності і розвитку національної культури. Але, на жаль, в рамках XVIII ст. ще не прийшло розуміння цього у масовій свідомості. Греко-католицька церква, ще не сприймалася як національна, власне українська. Такий перелом став можливий лише у наступному XIX ст. Під час гайдамацьких повстань, уніатство сприймалося широкими верствами українців як вороже, нав'язуване зовні явище. Тут знову спостерігаємо своєрідну межову ситуацію: XVIII ст. - завершувало певний стан існування унії в Україні. Неважко також помітити, що направляючу роль в релігійних конфліктах відігравали певні політичні сили. Саме політичні спекуляції на релігійних почуттях і вели до надмірної жорстокості у розправах з представниками інших конфесій. Використання релігійної карти практикувалися всіма учасниками конфлікту. Російські урядовці роздухували проблему утисків і переслідування православних, що мали місце на Правобережжі. Польська сторона, особливо, конфедерати, насильно нав'язували унію, піднімали гасла боротьби за католицький костюл, провокували до виступів православні українські маси. Тому, на нашу думку, гасло боротьби за "руську віру" в таких умовах не могло відігравати тої консолідуючої ролі яку вона мала за часів Визвольної війни 1648-1654 рр.

На особливостях гайдамацького руху позначилися і значні геополітичні зміни в Східній Європі, що назрівали в середині XVIII ст. Послаблення Польщі та Турецької імперії підготувало територіальний переділ на користь прогресуючих імперій Російської та Австрійської. Відповідно мінялися і сфери іноземного впливу на землях України. Українське суспільство, на жаль, не змогло вчасно й адекватно оцінити ці зміни і продовжувало боротьбу проти тих ворогів, які вже не загрожували Україні. Така аберація ворога - помилкове уявлення про зовнішню та внутрішню загрозу і привели, не зважаючи на героїзм та самопожертву до поразки українські національні та соціальні рухи. Гостроту соціальних конфліктів поглиблювали і занепад поміщицького господарства, переміщення ринків експорту худоби і збіжжя з портів Балтійського моря на Чорноморське узбережжя. Такі зміни, звичайно, відбилися на

соціальної психології населення, штовхали його до екстремальних дій.

Як підкреслював Є.Маланюк: "Гайдамаччина, а, головне, легенда Гайдамаччини - затяжили на психіці обидвох народів (українців і поляків) і припечатали долю польської державності". Прозріння приходить пізно. В Польщі після Другого розділу спалахнуло повстання під проводом Т.Костюшко. У ньому взяла участь усі, хто палав ненавистю до гнобителів Польщі. Повстання зустріло підтримку в католицькій церкві. Коли повстанці мали намір з Кракова поширити його по всій країні ченці краківського капуцинського монастиря освячували в своєму костьолі шаблі, можливо, як і коліївці в Мотронинському монастирі. Тяжкі наслідки мала Коліївщина і для долі європейського народу в Україні. Опинившись, в силу свого економічного та соціального становища у польському таборі, євреї автоматично стали об'єктом "праведного гніву" і врешті решт понесли чималі жертви. Такі обставини, як зазначає американський політолог Ізраїль Клейнер, продовжували "почуття відчуженості або навіть ворожості супроти українських національних прагнень та рухів. Таке почуття було наслідком європейської історичної пам'яті. Євреї виразно і навіть з певною хворобливою перечуленістю пам'ятали, що найбільші хвилі піднесення української національної та соціальної боротьби (Хмельниччина та Гайдамаччина) супроводжувалися винищенням єврейського населення. Звідси, ще очевидніше стає ясною безглуздість єврейських погромів з погляду українських національних інтересів.

На особливостях Коліївщини також позначилися характерні риси української національної психології. Зокрема означена екзистенціально-межова ситуація, породила своєрідну відпирну реакцію населення, яку видатний етнопсихолог української діаспори О.Кульчицький визначив як "*Vita maxima et heroika*" тобто авантюро-козацький життєвий стиль. На нашу думку гайдамацький рух є прекрасним прикладом такої реакції, яка протиставлялася стих притаємного існування.

В подіях Коліївщини химерним чином переплелися також такі риси української вдачі, як ідивідулізм та неприпустимість будь-якого насильства з боку влади, анархічність. Згадати лише дії різних ватажків повстання С.Неживого, М.Швайки, А.Журби, І.Бондаренко. В той же час, як ще зауважив І.Франко, в ході

гайдамацького руху відіграла певну роль повага українського народу до авторитету королівської влади. Гайдамацькі ватажки ставали в обороні законної влади проти заколотників конфедератів. Крім того широко користувалися чутками про підтримку з боку російської адміністрації. Тут у невигащному світлі постас позиція Росії, яка послала війська на підтримку останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, якому протистояла Барська конфедерація. Коліївці сподівалися на допомогу, але війська були кинуті на придушення загонів українських повстанців. І тут у психології пересічного українського селянина відбувся певний злам, коли замість допомоги від єдиновірних братів був нанесений удар в спину.

Таким чином можна констатувати, що культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини є предметом досить великих, складних, насичених внутрішніми контрастами досліджень. Тому запропонована розвідка не розв'язує а лише ставить цю проблему. Але хотілося відмінити принаймні такі моменти:

- по-перше, Коліївщина була закономірним наслідком розвитку нової доби української та східноєвропейської історії;

- по-друге, жорстокість коліївців лежить за межами психологічних рис українського народу, а була наслідком своєрідної екзистенційної ситуації, викликаной реальною загрозою фізичного та морального знищення;

- по-третє, спонтанний вибух народного гніву не був в повній мірі підпорядкований національним інтересам, так як боротьба проти польського панування, що вже занепадало, полегшала встановленню іншої могутньої імперії - Російської.